

XALQARO MUNOSABATLARDA ZAMONAVIY DUNYONING IKKIQTIBLILIK, BIRQTIBLILIK VA KO'PQTIBLILIK SIFATI

Nishanov Davron Baxramovich

Ijtimoiy va siyosiy fanlar instituti, PhD

e-mail: nishonboy@yandex.ru, +99893573365.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17977935>

Kirish

Sovuq urush tugaganidan beri dunyo tartibini rivojlanishidagi markaziy savol birqutblilik va ko'pqtutblilik o'rtasidagi tanlov bo'lib kelgan. Bipolyarlik nazariyasining paydo bo'lishi bilan ko'p qutblilik va unipolyarlik tushunchalari global tartibning yagona mumkin bo'lgan modellari bo'lishdan to'xtadi. Bipolyarlikning ko'p qutblilik va unipolyarlik bilan qanday bog'liqligi tahlilning yangi mavzusi bo'lib, uning ahamiyati doimiy ravishda oshib bormoqda.

Kalit so'zlar: *Jahon iqtisodiyoti, siyosat, AQSh, ko'pqtutblilik, Hitoy, ikkiqutblilik, barqarorlik, ikkitomonlama munosabatlar, Rossiya, Yalpi ichki mahsulot,*

Ikkiqutblilik dunyo tartibini qo'llab-quvvatlovchi asosiy dalil kuch markazlarining milliy salohiyati va iqtisodiy kuchidir. Shu nuqtai nazardan qaraganda, bipolyar dunyo tartibining paydo bo'lishi butunlay oqlangan va asosli ko'rinadi. Birinchidan, Xitoyning umumiy iqtisodiy ko'rsatkichlari Qo'shma Shtatlarnikiga yaqin va ikki mamlakat iqtisodiyoti o'rtasidagi tafovut sezilarli darajada kamaydi, bu esa ularni taqqoslashga imkon berdi. 1980-yilda Xitoyning yalpi ichki mahsuloti Qo'shma Shtatlarnikining atigi 10,7% ni tashkil etdi; 2007-yilda u 23,7% ga ko'tarildi va 2022-yilga kelib u allaqachon 75% ga yetdi.

Ikkinchidan, Xitoy va Qo'shma Shtatlar iqtisodiyoti ulardan keyin uchinchi yirik davlatdan ancha katta. 2019-yilda Qo'shma Shtatlar dunyoda yalpi ichki mahsuloti 20-22 trillion dollardan oshgan yagona mamlakat edi. Xitoy dunyoda yalpi ichki mahsuloti 10-12 trillion dollardan oshgan yagona mamlakatdir. Ulardan keyin yalpi ichki mahsuloti 4-6 trillion dollar bo'lgan Yaponiya va Germaniya, shuningdek, Buyuk Britaniya, Fransiya, Hindiston, Italiya, Rossiya va Kanada (yalpi ichki mahsuloti 2-3 trillion dollar) keladi.

Uchinchidan, Xitoy va Qo'shma Shtatlarning umumiy iqtisodiy qiymati global iqtisodiyotning muhim qismini tashkil etadi va unga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi. 2022-yilda global iqtisodiyotning umumiy iqtisodiy qiymati taxminan 94 trillion dollarni tashkil etdi. Qo'shma Shtatlar taxminan 25% ni, Xitoy esa taxminan 18% ni tashkil etdi, ya'ni bu ikki mamlakatning global iqtisodiyotdagi ulushi 43% ni tashkil qiladi. Xalqaro savdo nuqtai nazaridan, Xitoy 2022-yilda 4,82 trillion dollarlik tovarlar va xizmatlarni import va eksport qildi, bu global savdoning 12% ni tashkil etdi. Qo'shma Shtatlarning ulushi 10,87% ni tashkil etganligi sababli, bu ikki mamlakat barcha global savdoning beshdan bir qismidan ko'prog'ini tashkil qiladi.

To'rtinchidan, Xitoy va Qo'shma Shtatlar ham davom etayotgan yangi ilmiy va texnologik inqilobda yetakchilar hisoblanadi. Misol tariqasida sun'iy intellekt (SI) texnologiyasini olaylik. Sun'iy intellektni rivojlantirayotgan mutaxassislar va kompaniyalar soni bo'yicha Qo'shma Shtatlar va Xitoy dunyoda birinchi va ikkinchi o'rinlarni egallaydi. Sun'iy intellekt patentlari soni bo'yicha esa Xitoy Qo'shma Shtatlardan biroz oldinda. Raqamli iqtisodiyotga kelsak, Xitoy

va Qo'shma Shtatlar blokcheyn, internet mahsulotlar, bulutli hisoblash va boshqa tegishli sohalarda boshqa mamlakatlarga qaraganda ancha yuqori ulushga ega.

Beshinchidan, Xitoy va Qo'shma Shtatlar ilg'or harbiy texnikaga ega eng yirik harbiy kuchlarga ega. Rossiya bir qator sohalarda, ayniqsa strategik yadroviy qurollar sohasida Xitoydan harbiy jihatdan kuchliroq, ammo Xitoy va Qo'shma Shtatlar harbiy byudjetlar bo'yicha boshqa mamlakatlardan ancha oldinda va eng katta mudofaa salohiyatiga ega. 2022-yilda harbiy xarajatlar bo'yicha (SIPRI ma'lumotlariga ko'ra): Qo'shma Shtatlar 877 milliard dollar, Xitoy 292 milliard dollar, Rossiya 86,4 milliard dollar, Hindiston 81,4 milliard dollar, Saudiya Arabistoni 75 milliard dollar, Buyuk Britaniya 68,5 milliard dollar, Germaniya 55,8 milliard dollar, Fransiya 53,6 milliard dollar, Yaponiya 46 milliard dollar.

Dunyoga ta'sir darajasi ham qutb formatini shakllantirishda asosiy omil hisoblanadi. Asosiy savol shundaki, u xalqaro tuzilma uchun asos bo'lib xizmat qiladimi va xalqaro siyosatning yagona markazi hisoblanadimi. Sovuq urush davridagi dunyo tartibi va Sovet Ittifoqi bilan Qo'shma Shtatlar o'rtasidagi raqobat odatda qutblanish modeli hisoblanadi. O'sha davr bilan taqqoslaganda, Xitoy va Qo'shma Shtatlar kuch markazlari bo'lgan xalqaro tuzilmadagi hozirgi qutblanishning mavqe'i aniq pastroq va bu mamlakatlarning dunyoga ta'siri ancha zaifroq. Xitoy va Qo'shma Shtatlar o'rtasidagi ikki tomonlama munosabatlar jahon voqealariga ulkan ta'sir ko'rsatsa-da, ular butun dunyoga ta'sir qilmaydi yoki uning kun tartibini shakllantirmaydi.

Qo'shma Shtatlar ikki qutblilikni tan olmaydi. Aslida, Xitoy va Qo'shma Shtatlar o'rtasidagi mojaroning asosiy sababi aynan Amerikaning Xitoyni teng kuch sifatida qabul qilishdan bosh tortishidir. Aslida, Qo'shma Shtatlar ikki qutblilikning paydo bo'lishining oldini olishga va Xitoyning Qo'shma Shtatlar bilan taqqoslanadigan kuchga aylanishiga yo'l qo'ymaslikka intiladi. Boshqacha qilib aytganda, Qo'shma Shtatlar ko'p qutblilik yoki ikki qutblilikdan mamnun emas va birqutblilikni qo'llab-quvvatlaydi.

Shu nuqtai nazardan, Xitoy va AQSh o'rtasidagi hozirgi ikki tomonlama munosabatlar Qo'shma Shtatlar va Sovet Ittifoqi o'rtasidagi munosabatlardan sezilarli darajada farq qiladi. Qo'shma Shtatlar Sovet Ittifoqini teng huquqli raqib deb bilgan, uning teng xalqaro huquqlari va global maqomini tan olgan. Shu nuqtai nazardan, Xitoy-Amerika munosabatlarida maqbul tarkibiy barqarorlikka erishish faqat Qo'shma Shtatlar Xitoyning teng huquqli maqomini, u raqibmi yoki sherikmi, tan olganidan keyingina mumkin.

Xalqaro siyosatda dunyo tartibi ikkita xususiyatga ega: ob'ektiv va sub'ektiv. Bir tomondan, u tabiiy ravishda shakllangan, ikkinchi tomondan, u o'ziga yuklangan vazifalarni bajaradi. Bu unga qiymat bag'ishlaydi. Ko'p qutblilik tushunchasi Sovuq urush davrida gegemonlikka qarshi turish va xalqaro munosabatlarda demokratik tamoyillarni o'rnatish istagi bilan paydo bo'lgan. Shuning uchun ko'p qutblilik ma'lum ma'noda "siyosiy mavjudlik" xarakteriga ega.

Ko'p qutblilikda "siyosiy mavjudlik" ham ancha nisbiydir. Ko'p qutblilik gegemonlikni rad etadi, boshqa kuchlarga yoki mamlakatlar guruhlariga xalqaro maydonda teng imkoniyatlar beradi va boshqa davlatlarning xalqaro maqomini oshiradi. Shu nuqtai nazardan, u adolat mezoniga javob beradi. Ko'p qutbli tuzilmada o'rin egallash uchun avval qutbga aylanish kerak. Zamonaviy xalqaro siyosatda "qutb"ga aylanish salohiyatiga ega mamlakatlar odatda Xitoy, Amerika, Rossiya, Yevropa, Yaponiya, Hindiston va boshqa yirik davlatlar yoki mamlakatlar

guruhlarini o'z ichiga oladi deb hisoblanadi. Kichik va o'rta mamlakatlar uchun mustaqil ravishda qutbga aylanish juda qiyin.

Boshqacha qilib aytganda, ko'p qutbli tizim nisbatan adolatliroq va demokratikroq, ammo u to'liq tenglikni anglatmaydi. Bu ko'p qutblilikning siyosiy va axloqiy "to'g'riligi"ga shubha tug'dirmaydi. Mamlakatlar siyosiy jihatdan teng, ammo xalqaro maydonda kuchli va kuchsiz mamlakatlarning imkoniyatlari va mas'uliyati farq qiladi. Global ishlarda yirik davlatlar hali ham muhimroq rol o'ynaydi. Bu dunyoning haqiqati va xalqaro siyosatning bu haqiqatdan oshib ketishi shunchaki imkonsizdir. Shu ma'noda, ko'p qutblilik eng oqilona va afzalroq tuzilmadir.

Funksiyalar nuqtai nazaridan, ko'p qutbli tuzilma gegemoniyani cheklaydi va xalqaro kuchlarning taqsimlanishini nisbatan adolatli qiladi, shu bilan xalqaro muvozanatni ta'minlaydi va barqarorlikni mustahkamlaydi. Biroq, ko'p qutbli tuzilma xalqaro barqarorlikning mutlaq kafolati yoki barcha global muammolarga universal yechim emas. Ayrim tadqiqotchilar hatto ko'p qutblilik raqobat nazariyasiga mos keladi, deb ta'kidlashadi. Ko'p qutbli tuzilma, albatta, hamkorlikka yo'naltirilgan emas. U shuningdek, mojarolarni keltirib chiqarishi mumkin. Boshqacha qilib aytganda, ko'p qutbli tuzilmalar ham strategik barqarorlikka, ham beqarorlikka, ham mojarolarga olib kelishi mumkin. Ayrim siyosatshunoslar, COVID-19 pandemiyasidan so'ng, Qo'shma Shtatlar va Xitoy o'rtasidagi raqobat ikkita "yarim shar"ning paydo bo'lishiga olib keladi. Xitoy va Qo'shma Shtatlar o'rtasidagi munosabatlar Xitoy qochishga harakat qilayotgan strukturaviy qarama-qarshilikka aylanishi mumkin.

Xitoy va Qo'shma Shtatlar o'rtasidagi mojaro dunyoni ikkiga bo'lmadi. Xitoy va Rossiya markazda bo'lgan "yarim shar" ehtimoli mavjud, chunki Xitoy va Rossiya deyarli o'z-o'zidan "yarim shar"dir, ammo u blok tashkil etmaydi. Pekin va Moskva turli xil strategik hamkorlik shakllarida ishtirok etishlari mumkin, ammo ikkala mamlakat ham kuchli individual o'ziga xoslikka ega yirik davlatlardir. Ular AQSh-G'arb ittifoqiga parallel tizimni shakllantirishlari mumkin, ammo bu Sovuq urush kabi yaqin ittifoq bo'lmaydi. O'sha davr bilan taqqoslaganda, zamonaviy dunyo beqiyos darajada katta xilma-xillik bilan ajralib turadi va xalqaro maydonda kuchlarning taqsimlanishi nisbiy moslashuv va markazsizlashtirish bilan tavsiflanadi.

Bugungi dunyo tartibini aniqlash juda qiyin. Biz yashayotgan dunyo ko'p qutblilik, ikki qutblilik va bir qutblilik aralashmasidir, bu esa dunyo tartibining hozirgi holatini tavsiflaydi. Nazariy jihatdan, ikki qutblilik, bir qutblilik va ko'p qutblilik mos kelmaydi. Agar dunyo ikki qutbli yoki bir qutbli bo'lsa, u ko'p qutbli bo'la olmaydi va agar u ko'p qutbli bo'lsa, u ikki qutbli yoki bir qutbli bo'la olmaydi. Ammo bugungi dunyoda hamma narsa boshqacha. Bugungi dunyo hali aniq tuzilishga ega emas. Haqiqat shundaki, ma'lum darajada va ma'lum ma'noda, ham sub'ektiv tan olishda, ham ob'ektiv voqelikda, bularning barchasi bir vaqtning o'zida turli shakllarda va turli ta'sirlar bilan mavjud bo'lib, bu hozirgi xalqaro tuzilishga xosdir.

Biroq, ko'p qutblilik butun tuzilma uchun ohangni belgilaydigan fundamental darajani egallaydi. Uni bipolyar kuchlar kuchayib borayotgan va bir qutbli kuchlar yo'qolib borayotgan ko'p qutbli tuzilma sifatida ta'riflash mumkin. Global tartibdagi bu holat uzoq vaqt davom etadi, ammo umumiy tendentsiya shundaki, bipolyarlikning kuchayishi yanada sezilarli bo'ladi. Davom etayotgan ilmiy va texnologik inqilob buning yaqqol tasdig'idir. Bugungi kunda dunyoga eng katta ta'sir ko'rsatgan bu ikki jarayonning umumiy xususiyati shundaki, ular Xitoy va AQSh o'rtasidagi raqobat va qarama-qarshilikni kuchaytirdi va shu bilan bipolyar tuzilmani mustahkamladi. Yangi ilmiy va texnologik inqilob dunyoga chuqur ta'sir ko'rsatadi. Bu milliy

kuchning tez o'sishiga, dunyo tuzilishini, harbiy texnologiyalar va urushlarning tabiatini, shuningdek, hayot tarzini va tarixning o'zini o'zgartirishga olib kelishi mumkin. Shu bilan birga, u xalqaro siyosatning asosiy tushunchasini inkor etmaydi, xalqaro munosabatlarning fundamental tabiatini o'zgartirmaydi va davlatlar o'rtasidagi qarama-qarshilik manbasini yo'q qila olmaydi.

Yangi ilmiy va texnologik inqilob Xitoy va AQSh o'rtasidagi munosabatlarning mohiyatini o'zgartirmadi. Ikki mamlakat o'rtasidagi kengayib borayotgan hamkorlikni rag'batlantirish o'rniga, u yangi tirnash xususiyatiga aylandi va ikki tomonlama munosabatlarning yomonlashishiga turtki bo'ldi. Aslida, bu inqilobning o'zi ikki mamlakat o'rtasidagi qarama-qarshiliklarning muhim shakli va mazmuniga aylandi. Texnologik aloqalar aynan siyosiy munosabatlar bilan belgilanadi. Texnologik inqilob siyosiy maqsadlarga xizmat qiladi va siyosatni o'zgartiradigan texnologiya emas, balki siyosatning o'zi texnologiyaga bo'ysunmaydi. Bu tarixdagi avvalgi texnologik inqiloblar bilan ham aynan shunday bo'lgan. Bunga Sovuq urush davridagi Sovet-Amerika munosabatlari misol bo'la oladi. Yadro qurollari va sun'iy yo'ldosh texnologiyalari davriy ahamiyatga ega harbiy-texnik inqilob edi. Ularning paydo bo'lishi urushning mohiyatini va uni tushunishni o'zgartirdi, ammo Amerika-Sovet munosabatlarining siyosiy mohiyatini o'zgartirmadi. Buning o'rniga, ular ikki mamlakat o'rtasidagi raqobatni yangi sohalarga ko'chirdi va uni yangi cho'qqilarga ko'tardi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Rossiya Fanlar akademiyasi Uzoq Sharq tadqiqotlari instituti, "Rossiya-Xitoy muloqoti: 2019 yil modeli".
2. Jahon bankining rasmiy veb-saytiga qarang.
3. Yan Xuetong, "2019-yil bipolyar dunyoning boshlanishi", Zamonaviy xalqaro munosabatlar, 1-son, 2020-yil,
4. Jahon harbiy xarajatlari tendentsiyalari 2019.
5. A. Kortunov, "Polisentrizm va bipolyarlik o'rtasida: Jahon tartibining evolyutsiyasi haqidagi ruscha rivoyat haqida".